

УДК 655.4

Р. С. Самотий

НАУКОВО-ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ВИКЛАДАЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТЕХНІКИ (1920–1926)

Після поразки в національно-визвольних змаганнях, за умов відвертої антиукраїнської політики, заходами української молоді і громадських діячів Українського Технічного Товариства (УТТ), Наукового товариства ім. Г. Шевченка (НТШ), Наукового товариства ім. П. Могили та Ставропігійського інституту у Львові створено Українську Високу Технічну Школу (Українську політехніку).

Проблема, заявлена в статті, вимагає ґрунтовних досліджень. Обсяг статті не дозволяє докладно висвітлити увесь багатобарвний масив друкованих видань періоду 1920–1925 рр., над якими працювали науковці, причетні до діяльності нелегального навчального закладу, охопити десятки яскравих постатей, адже доля кожної з них заслуговує окремого опрацювання. Зупинимося лише на основних науково-творчих здобутках провідних учених, що одержали видавниче втілення. Українська політехніка дала науці багато: "Деякі виклади являлися друком, як окремі наукові праці великої вартості. Інші з'являлися на циклостилі, як підручники" [7], – зазначав у своїх спогадах В. Мудрий. Отже, професори Української політехніки трактували свою працю надзвичайно серйозно. Про рівень викладання свідчить той факт, що ряд європейських політехнічних закладів співпрацювали з нелегальним закладом за інтегрованими навчальними планами.

Українській політехніці у Львові вітчизняна історіографія приділяє порівняно мало уваги. Оpubліковано спогади студентів у "Пропам'ятній книзі данвігерів" [8], відображено історію створення навчального закладу на окремих сторінках книг В. Мудрого [7] та Р. Ковальюка [5], існують низка публікацій у періодичних виданнях, виступи на конференціях [6].

Наукова й педагогічна діяльність, окремі факти з біографій українських учених, які викладали в Українській Високій Технічній Школі, висвітлені в ряді нарисів Ю. Головача [1], Б. Пташника [9] та ін. Проблемам видавничої, просвітницької діяльності та журналістики, чим займалися викладачі різних навчальних закладів, присвячено публікації Н. Гордій [2], Л. Ткачової [10], В. Шуманського [13] та ін. Однак відсутня характеристика наукового і творчого доробку у видавничій формі кожної особистості. Суспільно-політичні обставини не сприяли науковій діяльності, і тим не менш, у складних умовах створювалися яскраві наукові роботи, активно пропагувалася національна наука і культура, впроваджувалася українська термінологія.

Мета нашої розвідки – показати, що, незважаючи на важку політичну ситуацію, у нелегальному навчальному закладі силами викладачів і студен-

ВИДАВНИЧА СПРАВА І РЕДАГУВАННЯ

тів, за відсутності будь-якого фінансування, практично на ентузіазмі велася видавнича робота в декількох напрямках: індивідуальне видання своїх праць; публікації в періодичних виданнях; забезпечення навчального процесу, а саме – видання конспектів лекцій (скриптів).

Актуальність роботи полягає у прагненні привернути увагу до авторів публікацій та тієї частини недослідженого друкованого матеріалу, який необхідно повернути із забуття і вписати в загальну картину видавничої діяльності України.

Нами розглядається науково-творчий доробок плеяди інженерів, науковців, які на громадських засадах у найтяжчі для українського суспільства часи виконували свою жертовну працю на освітньому полі. Згадаємо відомих учених, яскравих діячів національної культури та освіти, які, незважаючи на репресії з боку влади, самовіддано творили національний технічний навчальний заклад. На "Технічних курсах" (так спочатку називався заклад) читали лекції математик Володимир Левицький, фізик Володимир Кучер, хімік Юліан Гірняк, архітектор Віктор Трач та ін. [3]. Викладачами Української політехніки були Іоанікій Шимонович, економіст, член уряду УНР (читав курс суспільної економіки); на лісово-агрономічному відділі ботаніку і біологію викладав Олександр Тисовський (псевдонім Дрот), один з організаторів «Пласту», член НТШ; лісове господарство – Всеволод Левицький, за освітою інженер-лісівник, у роки революційних подій очолював лісовий департамент у Державному секретаріаті земельних справ ЗУНР; рільництво – Євген Архипенко, вчений-агроном, який написав підручники з пасічництва, редактор і видавець. Великою популярністю користувалися лекції з фізики професора Петра Холодного (старшого), визначного художника-імпресіоніста, у минулому професора фізичної хімії Київського політехнічного інституту. Право в політехніці викладав Олександр Марітчак, політичний діяч, член Української національної ради ЗУНР. Микола Чайковський не лише читав лекції, а й займався популяризацією математичної науки, був ініціатором розроблення української математичної термінології. Вагомий внесок зробив учений у розвиток видавничої справи: він був співзасновником видавничого товариства для молоді "Українська літературна скарбниця", брав участь у підготовці "Української загальної енциклопедії", опрацював покажчики до перших 25 томів "Збірника математично-природничо-лікарської секції НТШ" за 1897–1926 рр., написав ряд науково-популярних статей і брошур. З лютого 1923 р. було запропоновано викладати металознавство професору Івану Феценко-Чопівському. Перебуваючи на той час у Кракові, він приїжджав до Львова з лекціями. Асистентом Української політехніки був Андрій Охримович, активіст товариства "Основа", член редколегії журналу пластунів "Молоде життя", де друкувався під псевдонімом О. Топорець.

Група діячів УТТ, ініціаторів створення українського вищого технічного навчального закладу, долучилась і до викладацької діяльності. Одним із засновників УТТ був Вітовт Манастирський, який певний час працював у Львівській політехніці асистентом кафедри мірництва. А в нелегальному на-

вчальному закладі він викладав геодезію і проводив практичні заняття. Курс машинознавства викладав інженер Павло Дурбак, засновник студентського товариства політехників "Основа" і один із фундаторів УТТ. У підпільній політехніці працював інженер Павло Волосенко, голова УТТ, громадський і політичний діяч, один з керівників Української радикальної партії, редактор "Громадського голосу".

У той час, коли нищилось українське шкільництво, титанічну працю в організацію Української політехніки вкладає Віктор Лучків: стає її ректором, викладає фізику та гідравліку, налагоджує зв'язки з європейськими навчальними закладами. 1923 р. з ініціативи видатного художника Олекси Новаківського було створено в складі нелегальної політехніки ще один факультет – мистецтва. Разом з О. Новаківським на факультеті викладав живописець Осип Курилас. До функціонування Української політехніки причетний і професор, доктор філософії і медицини, керівник Інституту нормальної і патологічної психології в складі НТШ у Львові Стефан Балеї. Антропологію викладав професор Іван Раковський, один з активних засновників тасмних високих шкіл, у майбутньому головний редактор "Української загальної енциклопедії". На мистецькому факультеті лекції з мистецтвознавства та історії мистецтва читали митрополит Андрей Шептицький та громадські діячі і вчений, професор Іларіон Свенціцький, архітектор Євген Нагірний, інженер-архітектор і реставратор, автор відомих мистецтвознавчих праць Володимир Пещанський, мистецтвознавець Василь Залозецький, поет і театрознавець Микола Вороний.

Заслугують на увагу персональні здобутки окремих учених, які знайшли своє видавниче втілення. У цій частині роботи маємо намір відтворити в пам'яті деякі друковані праці викладачів Української політехніки того періоду, що безпосередньо не пов'язані з навчальними програмами, але свідчать про високий науковий рівень їх авторів. Так, Іван Фещенко–Чопівський опрацював і видав підручник *"Економічна географія України для середніх шкіл"* (1922); окремим відбитком вийшли серії його статей із журналу *"Przegląd Gorniczo-Hutniczy 'Szkiecy z teorii metaloznawstwa'"* (1925) [4]. Микола Чайковський приділив багато уваги питанням підготовки підручників українською мовою. Результатом цієї роботи у співавторстві з фізиком В. Кучером є *"Чотирицифрові таблиці логарифмів і тригонометричних функцій"*, які мали чотири видання (1917, 1920, 1923, 1931 рр.). Математик підготував підручники для самоосвіти: *"Тригонометрія, підручник для середньої школи та для самоосвіти"* (1921) і *"Алгебра, підручник для середньої школи та самоосвіти"* (т.1 у 1925 р., т. 2 у 1926 р.). Іван Раковський опрацював шкільний підручник *"Основи геології"* (1925).

Попри викладання й організацію громадських робіт – реставрацію Національного музею і музею НТШ у 1922 р., Володимир Пещанський підготував ряд мистецтвознавчих робіт, які висвітлювали історію іконопису, досліджували історико-архітектурну спадщину Манявського Скиту та унікальність

ВИДАВНИЧА СПРАВА І РЕДАГУВАННЯ

Богородчанського іконостаю (1926). У 1925 р. в співавторстві з П. Холодним він опублікував у часописі "Стара Україна" працю *"Техніка мальовил Вірменського собору у Львові"*. Петро Холодний паралельно з викладанням займався мистецтвознавчими дослідженнями, що реалізувалися у вищезгаданій праці з В. Пешанським, у статті *"Образ воздвиження Хреста з церкви с. Ситихова біля Львова"* в часописі "Стара Україна" (1925), у ряді рецензій на нові мистецькі видання – працю Я. Мамонтова "Сучасні проблеми педагогічної творчості (ч. I. "Педагог як мистець" (1922), монографію "О. Архипенко", яка вийшла у видавництві "Українське слово" (Берлін, 1923), на книжку В. Пешанського "Давні килими України. Збірки Національного музею у Львові" (Львів, 1925) у часописі "Стара Україна". Основним засобом для існування П. Холодного у львівській період стала художня творчість. Ще однією сферою його діяльності була книжкова графіка. Тісне співробітництво єднало художника з видавництвами "Червона Калина" і "Просвіта". Як ілюстратор, він володів притаманним тільки йому стилем, був новатором у жанрі плаката й афіші. Здійснив художнє оформлення багатьох видань, у тому числі *"Ліричник"* на обкладинці "Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1926 рік" (1925), віньєтки на обкладинках двох книг підручника М. Чайковського "Алгебра" (Прага, 1925, 1926), обкладинки та ілюстрації до оповідання М. Чайковського "За силу сонця" (1925), віньєтки на обкладинці та ілюстрації до історичної повісті Є. Гребінки "Чайківський" (1926).

Окрім професійних напрямів діяльності, практично кожен із діячів підпільної політехніки мав власну громадянську позицію, про що свідчать публікації в періодичних виданнях. Так, Іоанікій Шимонович виступав і як дослідник кооперативного руху Галичини. 1923 р. у газеті "Діло" побачила світ низка його публіцистичних статей: *"Наші найближчі завдання на економічному полі"*, *"500 мільярдів на колонізацію "кресув"*, *"Фінансова і господарська катастрофа"*. На початку 20-х років ХХ ст. видав декілька ґрунтовних праць: *"Українська промисловість"* (1920), *"Історія політекономії"* (1923), *"Зелений Клин – нова Україна"* (1923).

У 1925 р. на сторінках газети "Діло" у статті *"Ще про фахові школи"* П. Волосенко піднімає питання національної спеціальної та технічної освіти. В. Лучків у своїй промові *"Про виховання інженерів"* з нагоди 25-літнього ювілею товариства студентів-політехніків "Основа", опублікованій у журналі "Технічні вісті" в цьому ж році, наголошує на значенні технічних часописів і фахової преси як засобу самоосвіти інженерів після закінчення навчання, звертає увагу громадськості на необхідність реформ технічної освіти.

Актуальні питання зачіпав у своїх працях і І. Фещенко–Чопівський. Так, у першому числі журналу "Економічний збірник", який вийшов у видавництві С.У.Д. у Києві–Тарнові (1922), була опублікована його стаття *"Проблема палива на Україні"*, а в другому – третьому числі видання "Трибуна України", що вийшло у Варшаві (1923), було надруковано статтю "Економічні основи для існування незалежної держави".

На сторінках галицької періодики друкувалися науково-популярні та публіцистичні матеріали І. Раковського: *"Доісторичні мотиви в українському народному мистецтві"* у *"Матеріалах до українсько-руської етнології"*, т. 21/22 (1920), *"Завдання фонду: "Учіться, брати мої"* в *"Українському голосі"* (1921), *"За силу сонця"* у *"Ділі"* (1925) [11].

Ю. Гірняк – викладач дослідної фізики і математики, який працював у галузі фізичної хімії, у 20-х роках зосередився на висвітленні господарських проблем українського населення під польським пануванням у серйозних публіцистичних виступах *"Діла"*: *"В справі одної галузи промислу"* (1925) і *"Потреби ініціативи в промислі"* (1925).

Є. Архипенко, викладаючи на лісово-агрономічному відділі, віддано працює як редактор і видавець. 1921 р. у Львові під його редакцією виходять громадсько-політичний, економічний та літературний тижневик *"Визволення"*, а у Перемишлі – двотижневик *"Об'єднання"*. 1923–1924 рр. у Львові почав виходити ілюстрований місячник, присвячений сільському життю, – *"Сільський світ"*, а 1926 р. з'являється додаток до цього часопису, орган незалежної кооперативної думки *"Супруга"*.

Постійними авторами друкованого органу УТТ *"Технічні вісти"* були професори та викладачі Української політехніки. У червні 1923 р. з'явилося перше число літографованого часопису обсягом 32 сторінки. У ньому було надруковано реферат професора Української політехніки доктора М. Чайковського про технічну термінологію. Лише в січні 1925 р. вийшло перше число вже друкованого видання. Серед його авторів були викладачі нелегальної політехніки професор І. Шимонович, А. Корнелля та Є. Нагірний.

"Вісти" підтримав професор І. Фешенко – Чопівський (викладав в Українській політехніці, шоразу доїжджаючи з Кракова), який тоді почав друкувати тут свої праці з металознавства. Вже до другого числа журналу він надіслав свою статтю *"Будова металів і металічних сплавів"*. Статті *"Будова металів"*, *"Як метал протистоїть силам його деформуючим"* швидко розходилися окремими відбитками, підтримуючи видавництво, що перебувало у скрутному становищі.

Наприкінці 1925 р. редакція часопису почала листуватися з харківською редакцією *"Науково-технічного вісника"*, яку зацікавили високонаукові публікації І. Фешенка – Чопівського, на що харків'яни відгукнулися схвальною рецензією. Завдяки цьому крокові *"Технічні вісти"* дебютували в радянській Україні.

Іншим напрямом видавничої діяльності була наукова популяризація різних галузей знань, до якої долучилися викладачі Української політехніки. Найбільш відомим і талановитим популяризатором був І. Раковський. 1922 р. у Коломиї у серії *"Загальна книгозбірня"* виходять *"Вселенна: Начерк астрономії"* (ч. 1) і *"Вселенна: Зоряне небо"* (ч. 2). Не менш визначним серед вітчизняних популяризаторів є математик М. Чайковський. У часописі *"Молода Україна"* за 1924 р. (ч. 1, 3, 8, 17) вийшла серія його науково-популярних статей *"Іграшки з числами"*. В. Левицький – автор низки популярних статей на

ВИДАВНИЧА СПРАВА І РЕДАГУВАННЯ

фізичну тематику, які друкує часопис "Учитель": *"Інший світ або четвертий вимір простору"*, *"Етер космічний"*, *"Про постули фізики в останніх часах"*, *"Машини електростатичні"* [7]. О. Тисовський займався популяризацією пластового руху. Він долучився до виходу 30 жовтня 1921 р. у Львові одноднівки золочівського пластового Коша "Зоря". Тісна співпраця єднала його з виданнями для молоді "Молода Україна" і "Молоде життя". 1923 р. у часописі "Молода Україна" (ч. 3) знаходимо майстерно написану статтю *"На шляху одної ідеї"*. Популяризація природознавства також представлена низкою публікацій. Так, у Львові 1921 р. виходить брошура *"Мир і війна мурашок"* у виданні "Бібліотека знання: серія Бібліотека популярно-наукових викладів" (ч. 2). У часописі "Молода Україна" за 1923 р. знаходимо його статті *"Дивна казка"* (ч. 1) та *"Гігантські сили комах"* (ч. 2).

Викладачі Української політехніки невтомно працювали в галузі розроблення та впровадження української наукової і технічної термінології. У травні 1923 р. М. Чайковський виступав на II загальному з'їзді українських інженерів і техніків у Львові з рефератом *"Завдання української наукової і технічної термінології"*, який надруковано 1924 р. у Празі в журналі "Нова Україна" [9]. Учений підготував *"Систематичний словник української математичної термінології"* (1924). Співпраця І. Фешенко–Чопівського з редакцією "Технічних вістей" не тільки піднесла престиж цього технічного українського часопису, а й зробила вагомий внесок у збагачення української технічної лексики.

З історією нелегальної політехніки тісно пов'язане студентське товариство "Основа". Після революційних подій воно відновило свою діяльність і в 1920 р. розпочало боротьбу за "українські університети". З архівних джерел [12] довідуємося, що вже навесні 1921 р. при "Основі" було створено видавничу комісію, яка в основному займалася виданням конспектів викладачів, і заплановано друкувати студентський часопис. Було придбано циклостиль. Наприкінці 1922 р. видавнича комісія виготовила відзнаки для членів товариства, підготувала видання "Великодніх переписних карток". У 1923 р. готувався до видання ювілейний альманах, присвячений 25-річчю існування "Основи".

В Українській політехніці свої перші наукові кроки зробили студенти, які в майбутньому стали вченими зі світовим ім'ям. Це, зокрема, Євген Вертипорох – хімік-технолог, фахівець у галузі біохімії та фармації, активний громадський діяч, член студентського товариства "Основа". Він неодноразово друкував свої наукові розвідки в часописі "Технічні вісти". Ще одним автором "Вістей" був Остап Стасів – творець Берлінської школи кристалографії, котрий розпочинав наукові пошуки в Тасмій політехніці, а продовжив у Данцігу на практиці.

Аналіз доробку вчених Української політехніки свідчить, що саме в час її активної діяльності спостерігається тенденція інтеграції української науки у світову через посередництво наукової книги і публіцистики, що написання і видання власне українських наукових праць набуло поширення в роки визвольних змагань.

Плеядя вчених підпільної політехніки зробила вагомий внесок у становлення української науки, формування національної термінології, у розвиток інтелектуальної думки, що одержала видавниче втілення. Нами виявлені та описані важливі видавничі проекти, названі друковані органи, в яких публікувати свої праці викладачі навчального закладу. Попереду – повернення у науковий обіг творчих здобутків кожної особистості.

1. Головач Ю. Наукове товариство ім. Шевченка і фізика // Український фізичний журнал. 1992. №3. С. 468–473. 2. Гордій Н. Спадщина педагогічної журналістики Глухівського учительського інституту (1874–1917 рр.) // Вісник Глухівського держ. лед. ун-ту. Сер. пед. науки. Вип. 2. Глухів, 2003. С. 112–115. 3. ДАЛО. Ф. 629, оп. 1, слр. 1, арк. 2, 3, 4, 5. 4. Іван Феценко–Чопівський: Визначні діячі НТШ. Ч. 8. Л., 2000. 5. Ковалюк Р.Т. Національно-патріотичний рух студентської молоді Львівської політехніки (друга половина XIX – перша половина XX ст.): Монографія. Л., 2003. 6. Кос А.І. Таємна Українська політехніка в архівних документах (1921–1925 рр.) // Матеріали міжнар. конф. "Іван Феценко–Чопівський – видатна постать в історії науки та українського державотворення. Л., 2002. С. 41–42. 7. Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. Л.; Нью-Йорк, 1999. С. 152. 8. "Пропам'ятна книга данцигерів". Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979. 9. Пташник Б.Й. Життя для народу // Аксиоми для нащадків: Українські імена у світовій науці. Л., 1992. С. 150. 10. Ткачова Л. Науково-просвітницька діяльність вчених природознавців Київського університету в XIX – на початку XX ст. // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. пр. К., 1999. 11. Українська журналістика в іменах / НАН України ЛНБ ім. В.Стефаніка, НДЦП / За ред. М. М. Романюка. Л., 1999. Вип. 6. С. 407–409. 12. ЦДІА України у Львові. Ф. 399, оп. 1, слр. 113, арк. 3. 13. Шуманський В. Висвітлення науково-технічної та просвітницької діяльності І. Феценко–Чопівського на сторінках журналу "Технічні вісті" // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. пр. К., 2000. С. 258–264.